

MOEDERS, STIEFMOEDERS EN SCHOONMOEDERS IN SPROOKJES
Een benadering vanuit de gezinsgeschiedenis

Lily E. Clerkx

De relaties tussen moeders en kinderen in west-europese sprookjes worden geanalyseerd en vergeleken met de uitkomsten van het gezinshistorisch onderzoek. Gangbare psychoanalytische interpretaties doen geen recht aan de historische verhoudingen. Mijn stelling is dat thema's in sprookjes begrepen kunnen worden door ze in een sociaal-historische context te plaatsen en - omgekeerd - dat sprookjes zelf iets te vertellen hebben over het leven van gewone mensen enkele eeuwen geleden. In het begin van het verhaal wordt een probleem gesteld. Deze problemen hebben meestal betrekking op een werkelijk ervaren onrechtvaardigheid of slechte behandeling. Anders dan in de werkelijkheid eindigt het sprookje met de gewenste oplossing voor het slachtoffer. Sprookjes geven een algemeen beeld van zorgende moeders, die alleen onder dwang van de omstandigheden hun jonge kinderen verwaarlozen of verlaten. Als slechte moeders al voorkomen, dan wordt hun gedrag veroordeeld. Stiefmoeders en schoonmoeders verschijnen in sprookjes altijd als slechte figuren die hun stiefdochter of schoondochter slecht behandelen. Dit thema correspondeert met de feiten uit de gezinsgeschiedenis. Onderzoek toont aan dat deze relaties een groot risico van spanning en conflict in zich bergen, die veroorzaakt worden door erfenisregels, huwelijkspatronen en sekse-verhoudingen.

1. Inleiding

Een historisch-sociologische benadering van de inhoud van volkssprookjes is betrekkelijk nieuw, zeker mijn poging om de gezinsgeschiedenis daarbij te betrekken. Tot voor kort werden sprookjes voornamelijk bestudeerd door linguïsten, folkloristen, structureel antropologen, psychologen, pedagogen en antroposofen. Diegenen onder hen die zich bezighielden met de verklaring van de inhoud van sprookjes, met name antroposofen en psychoanalytici, kwamen vaak tot zeer speculatieve interpretaties. Dit is volgens mij te verklaren uit het feit dat de verhalen qua inhoud ver afstaan van de moderne samenleving. Zij lijken nu fantastisch, maar dat waren zij vroeger niet.

Sprookjes pasten bij de samenleving uit de pre-industriële tijd (van de Middeleeuwen tot omstreeks 1800), een periode die door historici (Braudel, Darnton) gekenmerkt wordt als een periode van betrekkelijke stilstand op het platteland. De betekenis van sprookjesinhouden kunnen we begrijpen door deze direct te betrekken op de samenleving van toen en de opvattingen en wensen van toen. Sprookjes maakten deel uit van een voorbije werkelijkheid. Er is veel in terug te vinden van oude levenswijzen, van volksgeloof en van wensen van 'gewone mensen'. Sprookjes zijn ook belangrijk, omdat zij berichten doorgeven over "les classes silencieuses". De binding met het dagelijks leven blijkt ook duidelijk uit de vertelsituaties. In navolging van wat Goudsblom schreef over romans (1979), vat ik sprookjes op als een voortzetting van de ervaringswereld van mensen (uitgebreid hierover Clerkx 1984 en 1986; zie ook Darnton, Weber en Wertheim).

Het doel van mijn onderzoek is de familierelaties in sprookjes te analyseren en te relateren aan hetgeen bekend is over familierelaties uit de gezinsgeschiedenis. Het onderzoek betreft alle sprookjestypen voorkomend in het westeuropese cultuurgebied. De sprookjes van Grimm en Perrault behoren daartoe, maar zijn lang niet de enige. Volksverhalen werden verzameld en gerubriceerd

door volkskundigen (Aarne en Thompson, 1960; Thompson, 1955) (1).

Er worden vier categorieën volksverhalen onderscheiden: diersprookjes, echte sprookjes, sagen en legenden, en kluchten. Ik beperk mij, vanwege de grote omvang van het materiaal, tot 'echte sprookjes'. Deze werden door mij ingedeeld in: verhalen waarin geen mensen voorkomen; verhalen die over mensen gaan die niet met elkaar verwant zijn; en verhalen waarin de mensen op enigerlei wijze met elkaar verwant zijn. Er staan mij 125 sprookjestypen ter beschikking; een type omvat meerdere varianten van een verhaal; van elke variant kunnen weer honderden versies bestaan. In tweederde der typen komen familierelaties voor.

De verhalen gaan het gezin nauwelijks te buiten. Alleen aanverwanten (uit de schoonfamilie) spelen naast de gezinsleden een rol van enige betekenis. In de relaties tussen gezinsleden zijn duidelijke patronen te herkennen.

In hoeverre corresponderen deze patronen met de verwantschaps- en familieverhoudingen zoals wij die kennen uit de gezinshistorische literatuur? En kunnen sprookjes ook nieuwe informatie bieden over vroegere familieverhoudingen?

In dit artikel houd ik me bezig met de relaties tussen moeders en kinderen, stiefmoeders en kinderen en schoonmoeders en schoondochters. Per relatie wordt eerst de inhoud van de sprookjes globaal weergegeven, daarna worden enkele gangbare psychoanalytische interpretaties vermeld en tenslotte presenteer ik een eigen verklaring op basis van de gezinshistorische literatuur.

2. Moeders

2.1. Sprookjes (2)

Menig sprookje begint met de betreurde kinderloosheid van een echtpaar en het verlangen naar een kind. Om zwanger te worden eten vrouwen bepaalde kruiden. Meestal

wordt geen motief opgegeven, het lijkt vanzelfsprekend een kind te wensen, vooral voor een vrouw. Kinderloosheid blijkt aanleiding te zijn tot bespotting door "de andere boeren". In de sprookjes ontbreken vrouwen die geen kind wensen, wel zijn er die niet wensen te trouwen.

Kinderen worden in sprookjes in het algemeen binnen het gezinsverband geboren. In enkele verhalen blijkt een meisje ongehuwd zwanger te zijn geworden. Grimm heeft voorechtelijke zwangerschap in zijn sprookjes weggelaten of verdoezeld, waar die in oudere versies wel voorkwamen. In zo'n oude versie van het Doornroosje-verhaal slaapt de prins met de prinses tijdens haar toverslaap en verdwijnt dan weer. Dergelijke verhalen eindigen er meestal mee, dat de zo verwekte kinderen hun vader opsporen.

De wens om een kind te krijgen kan zo groot zijn, dat de moeder of de vader eraan toevoegen "al was het maar zo klein als mijn duim" of "al was het maar een egel!". De wens wordt verhoord en de moeder krijgt een afwijkend kind. In het verhaal blijkt het kind vaak betoverd te zijn. Soms wordt een afwijking (bijvoorbeeld stomheid) toegeschreven aan bijzonderheden tijdens de zwangerschap of geboorte. Een mismaakt kind kan ook een wisselkind zijn, dan heeft bijvoorbeeld een kabouter zijn kind voor het mensenkind in de plaats gelegd. In het verhaal gaat het er dan om de betovering op te heffen of het eigen kind terug te krijgen.

Echtparen die kinderloos zijn, wensen in het algemeen een kind zonder het geslacht te noemen. Hebben ze al kinderen en zijn dit alleen jongens dan verlangen ze een meisje; ook de broers wensen een zusje en niet nog een broer erbij. Zijn er alleen dochters dan wordt een zoon gewenst. Er is in sprookjes geen duidelijke voorkeur voor een jongen.

In het algemeen worden jonge kinderen door hun moeders verzorgd en beschermd: zij zogen hen, geven hen te eten, waarschuwen tegen gevaar. Zij geven hun dochter magische bescherming mee het huwelijk in, klagen erover lang

niets van hun kind gehoord te hebben en schreien van vreugde als zij hun kind na lange tijd terugzien. Vaders hebben weinig bemoeienis met jonge kinderen. Oudere zoons hebben meer met hun vader dan met hun moeder te maken. Vaders spelen een grote rol bij de uithuwelijking van hun dochters.

Kinderen worden in sprookjes al jong ingeschakeld bij het werk. Ze moeten hout sprokkelen, water halen, varkens of ganzen hoeden, familieleden verzorgen (grootmoeder of vader eten brengen). Getracht wordt dochters met een bruidsschat uit te huwelijken. Jongens worden als ze oud genoeg zijn de wereld ingestuurd om een vak te leren of hun geluk te beproeven. Soms nemen ze ook wel zelf het initiatief om weg te gaan, als ze zien dat thuis de armoe groot is. Meisjes moeten leren spinnen; vlijt verhoogt hun huwelijkskansen. Over de opvoeding van rijke kinderen is in sprookjes minder te vinden: meisjes spelen nogal eens in de tuin, jongens gaan op jacht. Ook dienen zij vaak aan een ander hof.

Aan kinderen worden in sprookjes hoge eisen gesteld. Luiheid, onbeleefdheid, ondankbaarheid en ongehoorzaamheid worden gestraft. Kinderen worden daarom wel geslagen. Het mishandelen van kinderen is echter een daad van boze figuren. Dit wordt dan ook als onrechtvaardig afgevoelen en uiteindelijk gestraft.

Kinderen worden niet gelijk behandeld. Er wordt verschil gemaakt tussen zoons en dochters, tussen oudere en jongere kinderen en tussen eigen en stiefkinderen. Die ongelijke behandeling vormt vaak het begin van een sprookje.

Hoewel een moeder in sprookjes overwegend verzorgend aanwezig is, zijn er ook verhalen waarin zij boosaardig optreedt. Dan stelt zij een kind achter bij de anderen, of ze is jaloers (op de schoonheid van haar dochter), of ze ziet niets in de vrouw die haar zoon uitkiest.

Terwijl sommige ouders treuren omdat zij nog geen kind hebben, zijn er andere ouderparen die van hun kinderen af willen. Het is meestal bittere armoede en honger die

hen drijven. De kinderen worden in het bos gebracht, waar de wilde dieren hen zullen opeten. Er zijn ook verhalen waarin een vader uit wanhoop eerst zijn kinderen en dan zichzelf wil doden. Eenmaal dreef armoede de ouders hun kind te verkopen.

Kinderen van hooggeplaatste ouders worden in sprookjes ook wel moedwillig in het bos gebracht, soms met de opzet hen te laten doden. Hier spelen vooral stiefmoeders en schoonmoeders een boosaardige rol.

De verstoten jonge kinderen worden in sprookjes of gevonden door ouders die toevallig kinderloos zijn of zij vinden zelf de weg terug naar hun ouders en eindigen in betere welstand.

Kinderen kunnen in sprookjes door woorden of handelingen van hun ouders in de macht van het bovennatuurlijke geraken. Vervloeking door de vader of de moeder kan leiden tot hun betovering. Ouders staan in sprookjes hun kind soms af aan een bovennatuurlijke figuur. Het is de vader die onwetend zijn kind belooft in ruil voor rijkdom. Moeders spelen hierin vrijwel geen rol. Als de ouders beseffen hun kind beloofd te hebben, is de schrik groot.

De dode moeder speelt in verschillende sprookjes een belangrijke rol. Als haar kinderen veel huilen aan haar graf kan ze geen rust vinden. Zij geeft rechtsstreeks uit het graf troost en hulp of doet dit indirect via een boom of een koetje. De moeder die in haar kraambed is vermoord, keert te middernacht terug om haar kind te zogen.

Vaders en moeders kunnen doodgaan in sprookjes, de jonge helden niet. Het gaat om hun lot en zij bereiken de gewenste situatie. Toch is er een wijd verbreid legendarisch sprookje over een gestorven kind dat aan zijn moeder verschijnt. Het vraagt haar niet meer te huilen, want zolang zij huilt kan het geen rust vinden.

2.2. Psychoanalyse

Psychoanalytische interpretatoren houden zich niet bezig met de thema's van kinderloosheid, zwangerschap en de vreemde geboorten in sprookjes. Wel gaan ze diep in op de toverslaap van het jonge meisje (Doornroosje, Sneeuwitje), een toestand die zij opvatten als een stilstand in de psychoseksuele rijping van het meisje. Het doel daarvan is een innerlijke voorbereiding op de seksuele eenwording met de man (Bettelheim, 1977: 325) of - naar Jung - lamlegging van de animus van het meisje, die door een man moet worden gewekt (Von Franz, 1980: 20, 30, 44).

Ook zien zij de moeders in sprookjes niet als afbeeldingen van reële moeders, maar als beelden in de psyche van het kind. In de psyche wordt de reële moeder gesplitst in een positief moederbeeld en een negatief stiefmoederbeeld. De Jungianen spreken van een moederarchetype en een stiefmoederarchetype. Boosaardig gedrag van moeders behandelen zij niet, want moeders in sprookjes zijn volgens psychoanalytici niet boos. Zij behandelen het verlaten of voortijdig wegzenden van een kind dan ook vooral onder het thema 'stiefmoeder'.

Volgens Bettelheim (p. 212) behandelt het sprookje van Hans en Grietje de angsten van een kind dat de gehechtheid aan de moeder moet opgeven en zich moet bevrijden van de orale fixaties (het pannekoekhuisje met de heks).

De dood van de moeder en haar graf worden niet als dood of graf opgevat. Deze staan voor de geïdealiseerde moeder uit de kinderjaren.

Deze interpretaties hebben gemeen dat ze zich alleen met individuele rijpingsprocessen van een kind of van een jongere in een (modern?) gezin bezighouden; vader, moeder, broer en zuster worden niet handelend opgevat en aan de maatschappelijke en historische context wordt geheel voorbijgegaan.

2.3. Gezinsgeschiedenis

Letten wij wel op die context binnen een historisch-sociologische benadering, dan blijkt dat de problemen, de verhoudingen tussen personen, het gedrag en de voorstellingswereld in sprookjes nauw aansluiten bij het beeld dat de sociale geschiedenis in het algemeen en de gezinsgeschiedenis in het bijzonder, van moeders en kinderen levert.

Zo blijkt uit deze literatuur dat de kindervens algemeen was. Gehuwde kinderloze vrouwen waren sociaal laag geplaatst (Gélis, 1987: 40-43). Kinderen waren gewenst om hun werkkraft, als erfgenaam en uit affectie. Kinderloze echtparen stonden bloot aan medelijdende spot (Wichers, 1965: 83). Kinderloze vrouwen namen allerlei middelen te baat om die toestand op te heffen, waaronder het gebruik van kruiden (Gélis, 1987: 54-66).

Voor het huwelijk moest een meisje kuis zijn, vooral in hogere standen werd daar veel waarde aan gehecht. De meeste kinderen werden binnen het huwelijk geboren. Het uitspreken van de trouwbelofte was belangrijk. Op zo'n trouwbelofte kon een vrouw zich beroepen als ze ongetrouwd zwanger was geworden (McLaughlin, 1974: 121; Schröter, 1985: 221-240). De situatie in het sprookje waarbij een meisje in haar slaap zwanger wordt gemaakt, verwijst naar het probleem van de vrouw die verleid is en de vader van haar kind zoekt.

Er bestond vroeger een grote angst voor mismaakte, afwijkende kinderen. De afwijking werd toegeschreven aan overtreding van gedragsregels door de zwangere vrouw en aan directe invloed van bovennatuurlijke figuren. Het kind kon behekst of betoverd zijn. Ook geloofde men in het bestaan van wisselkinderen. Om te voorkomen dat een dwerg, heks of duivel het kind verwisselde, moest het vooral de eerste dagen goed bewaakt worden (Haffter, 1968).

In sprookjes bleek geen voorkeur voor het geslacht van het kind te worden uitgesproken, behalve als men alleen jongens of alleen meisjes had. Le Roy Ladurie meent dat

de meest voorkomende situatie, zowel een zoon als een dochter, ook de meest ideale was, gezien de heersende erfenisregels en de taakverdeling. De zoon erfde het bezit en de dochter trouwde met een bruidsschat uit (Le Roy Ladurie in: Goody, Thirsk en Thompson, 1976: 43). Alleen zoons maakte de erfproblemen groter en bij alleen dochters was het vaak onmogelijk hen allen uit te huwelijken (uitgebreider hierover Clerkx, 1986).

Over de zorg van moeders voor hun kinderen in het verleden is de wetenschappelijke wereld zeer verdeeld. Terwijl sommigen menen dat moeders zich niet in hun kinderen konden inleven en hen onverschillig behandelden (DeMause, 1974; Shorter, 1975; Badinter, 1983), staan anderen die menen dat moeders in het algemeen voor zover dat in hun vermogen lag, zorg en bescherming boden aan hun kinderen (Mount, 1982; Arnold, 1980; Goody, 1983; Wilson, 1984; Peeters, 1981; Clerkx, 1985).

De avonturen waarin jonge kinderen in sprookjes terecht komen, beginnen vaak op het moment waarop zij de beschermde wereld van het huis verlaten, of zij beginnen met het ontberen van die bescherming. Uit alles blijkt dat de zorgzaamheid van de moeder als vanzelfsprekend werd opgevat en dat er grote problemen ontstonden als zij ontbrak. Moeders hadden een bijzondere verantwoordelijkheid voor het lot van hun dochters, zowel in de voorbereiding tot het huwelijk als in de controle daarna.

Het beeld dat sprookjes geven van de plaats van kinderen, komt overeen met wat sociale en gezinshistorici daarover meedelen. Ouders die een bedrijf van enige omvang hadden, waardeerden hun kinderen als werkkrachten en hielden hen lang thuis. Ouders hadden er zelf baat bij hun kinderen goed te behandelen, daarmee bonden zij de kinderen aan zich en konden zij later op hulp rekenen (Wichers, 1965: 85). Kinderen van arme mensen echter werden al jong van huis gestuurd (Wichers, 1965: 29, 83, 85; Arnold, 1980: 21; Flandrin, 1979: 59). In de opvoeding werd gelet op het aanleren van bekwaamheden die een rol speelden bij de partnerkeuze (Wichers, 1965: 28; Se-

galen, 1983: 17-28; Flandrin, 1979: 115). In dat verband wordt voor meisjes het spinnen genoemd (Segalen, 1983: 31).

Gezinshistorische literatuur levert een overvloed van gegevens op over de ongelijke behandeling van kinderen, van zoons en dochters, van oudste en jongste kinderen en van echte en stiefkinderen. De oorzaak lag vooral in de ongelijkheid van de erfenisregels (zie Clerckx, 1986).

De situatie van de vondeling in het sprookje hoeft niet geïnterpreteerd te worden vanuit de psyche van het kind dat zich verongelijkt voelt of dat zich los wil maken van de moeder. Het verwijst rechtsstreeks naar de erbarmelijke realiteit in het verleden (zie ook Weber, 1981). In het algemeen trouwden mensen alleen als zij in staat waren een materiële basis te bieden voor kinderen. Werden kinderen wees of halfwees, dan werden zij door familieleden in huis genomen (Flandrin 1979: 44; Baulant, 1976). Dit was een heel precair evenwicht, dat totaal verstoord kon worden door plundering, hongersnood en pest. Het doen overleven van kinderen was voor veel mensen een groot probleem (Flandrin, 1979: 59). Armoede en hongersnood waren de hoofdoorzaak van het verlaten van kinderen. Sprookjes behandelen het thema van de door honger wanhopige ouders die hun kinderen voor hun ogen zien sterven. Verteld wordt dat zij al enige tijd niets te eten hadden. Het sprookje biedt uitkomst: de verstoten kinderen worden gered, komen weer thuis en zorgen zelfs voor de welvaart van hun ouders.

Uit sprookjes blijkt de grote angst van ouders dat de demonische krachten macht krijgen over hun kinderen. Historische antropologen melden dat er vele gedragsregels bestonden voor ouders om dit gevaar zo klein mogelijk te maken. Dat men vooral de periode na de geboorte het gevaarlijkst achtte, stemt overeen met het feit dat de sterftekans dan ook het grootst was.

De gezinshistorici zijn verdeeld over de vraag of ouders verdriet en rouw toonden bij het overlijden van jonge kinderen. Het sprookje van het gestorven kind dat geen rust vindt, omdat zijn moeder blijft huilen, sluit aan

bij de vele voorbeelden, die Wilson (1984) en Arnold (1980: 29-42) geven, van verdriet van moeders over hun gestorven kind.

Ook de dode moeder was geen fantasie, maar een zeer reëel verschijnsel. Er waren destijds veel wezen en halfwezen. Veel kinderen hadden verdriet om een jong overleden moeder en verlangden terug naar de vanzelfsprekende bescherming die zij bood. Sterfte in het kraambed kwam veel voor. De verwachting van nieuw leven, bracht tevens de angst voor de dood met zich mee (Arnold, 1980: 31, 37; Castelain, 1979: 25). Het motief in sprookjes van de terugkeer van de dode moeder naar haar baby, sluit aan bij het volksgeloof volgens hetwelk een moeder die in het kraambed stierf, terugkwam om voor het kind te zorgen (Plosz, 1911: 521-524): een antwoord mijns inziens op de wanhoop van de achtergebleven gezinsleden die niet wisten hoe de pasgeborene zonder zorg van de moeder in leven te houden en tevens een teken van een algemeen besef dat moeders een sterke geneigdheid hebben om voor hun pasgeboren kind te zorgen.

3. Stiefmoeders

3.1. Sprookjes (3)

Verschillende sprookjestypen beginnen met de sterfte van een moeder, waarna de man hertrouwt. De nieuwe vrouw brengt soms wel, soms niet een eigen kind mee. Hoewel het initiatief tot hertrouwen in de meeste sprookjes van de man uitgaat, zijn er ook verhalen waarin de tweede vrouw zich probeert in te dringen via voorspraak van het achtergebleven kind.

Het kind van de overleden moeder wordt altijd slecht behandeld door de stiefmoeder: het krijgt weinig en slecht eten, wordt slecht gekleed, moet hard werken en wordt opzettelijk bloot gesteld aan gevaar. Soms drijft de stiefmoeder het kind uit huis, soms loopt het zelf weg. Heeft de stiefmoeder zelf een kind, dan wordt in het sprookje wijdlopig aangegeven hoe veel beter dit wordt behandeld. Dit blijkt vooral in het geval van dochters

die moeten worden uitgehuwelijkt. Als de prins haar stiefdochter boven haar eigen dochter verkiest, verwisselt de stiefmoeder beiden op weg naar de bruiloft en brengt haar eigen dochter naar het paleis. Zij deinst er ook niet voor terug haar stiefkind op het moment dat deze moeder is geworden, te doden.

In sprookjes wordt weinig gezegd over de motieven van de stiefmoeder, meestal is ze al meteen aan het begin van het verhaal vanzelfsprekend boos en jaloers. Zij is jaloers op het kind van de eerste vrouw vanwege de binding die haar man daarmee heeft of vanwege de erfenis die dit kind krijgt. Ze haat het kind omdat ze meent door haar man alleen te worden gewaardeerd als slavin van zijn kinderen en niet om zichzelf.

De vader speelt nauwelijks een rol in deze sprookjes. Hij is niet dood, maar soms lijkt het wel zo. Hij helpt zijn eigen kinderen zelden. Je vraagt je af hoe de stiefmoeder zoveel kwaads kan doen zonder dat hij ingrijpt. In een sprookjestype blijkt de vader de slechte behandeling van zijn tweede vrouw te verwachten, daarom brengt hij zijn kinderen elders onder.

Het stiefkind is meestal een meisje. Het krijgt in sprookjes hulp van de overleden moeder, of van een oude vrouw, een fee of een dier. Bedienden helpen ook vaak. Als de stiefmoeder aan een bediende de opdracht geeft haar stiefdochter in het bos te doden, spaart deze haar leven.

De rol van de stiefmoeder wordt in sommige versies binnen een type door een (boze) moeder vervuld. Er heeft een discussie onder volkskundigen plaats gehad over wat nu de oorspronkelijke versie was. Grimm wordt verweten van alle boze moeders stiefmoeders te hebben gemaakt. Voor zover ik kon nagaan bestonden stiefmoederversies al heel lang en overwegen ze ook in aantal.

Stiefmoeders zijn zelf nooit hoofdpersoon of heldin in een sprookje, moeders wel eens, meestal in het tweede deel van het handelingsverloop.

3.2. Psychoanalyse

De psychoanalytische interpretatoren vatten de stiefmoeder niet als stiefmoeder op, maar als het negatieve beeld van de moeder. Het kind vervangt in gedachten de moeder door de stiefmoeder als het in de fase komt dat het zich los moet maken van de moeder. De moeder moet als afstotend worden ervaren om de afhankelijkheid om te kunnen zetten in zelfstandigheid (Bettelheim, 1977: 136-140, 249-250, 274-275; Kast, 1984: 68). In Jungiaanse stijl wordt het bestaan van twee archetypen aangenomen: van de moeder en de stiefmoeder (Birkhäuser-Oeri, 1977: 16, 48). Het gedrag van de stiefmoeder is de representatie van een psychisch proces in het meisje: de uiting van een oedipaal complex. Het meisje houdt van haar vader en is jaloers op haar moeder. Ze verdringt haar eigen oedipale schuld en zoekt de schuld alleen bij haar moeder die als stiefmoeder wordt ervaren (Bettelheim, 1977: 194). Als ze in het verhaal alleen in het bos terecht komt, betekent dit dat ze haar onbewuste moet exploreren om zo volwassen te worden (Bettelheim, 1977: 94, 107), of Von Franz, 1980: 30, 44) de psyche van het meisje is tijdelijk lamgelegd door een overheersend moederarchetype, haar animus moet door een man gewekt worden.

Omdat de stiefmoeder alleen in de fantasie van het meisje wordt gezocht, staat deze interpretatie niet stil bij de persoonlijkheid van de stiefmoeder.

Onopgemerkt blijft in deze benadering dat de vader geen rol van betekenis speelt in dit type sprookjes, ook heeft men het niet over het feit dat in het verhaal vrijwel altijd een meisje tegenover haar stiefmoeder staat. Binnen dit interpretatiekader blijvend, zou men toch de vraag verwachten waarom alleen het oedipale complex van het meisje zo uitgebeeld wordt en niet dat van de jongen. Er zijn namelijk geen sprookjes over een jongen en zijn stiefvader. Stiefvaders komen in sprookjes in het geheel niet voor.

3.3. Gezinsgeschiedenis

Gezinshistorici zijn al zo vaak op problemen rond hertrouwen gestoten dat sommigen van hen hebben opgemerkt dat de stiefmoeders uit sprookjes hun oorsprong hadden in de realiteit (Wichers, 1965: 101, 102; Segalen, 1985: 66; Mitterauer en Sieder, 1987: 35; Weber-Kellerman, 1974: 32-37). Door de grote sterfte werd menig huwelijk al na korte tijd ontbonden door het overlijden van man of vrouw. Weduwnaars hertrouwden vaker en sneller dan weduwen. Zij hertrouwden vooral als zij jonge kinderen hadden, en bij voorkeur met een jonge vrouw. Er waren dus meer stiefmoeders dan stiefvaders. Weduwen met kinderen waren minder in trek, maar zij bleven waarschijnlijk zelf ook liever ongetrouwd (McLaughlin, 1974: 126; Flandrin, 1979: 115; Flandrin, 1975: 66). De lokale gemeenschap en de kerk waren tegen hertrouwen van weduwen.

Verschillende auteurs constateren dat hertrouwen vaak leidde tot spanningen en emotionele problemen, vooral als beide ouders kinderen hadden. Er was vaak competitie tussen de "twee soorten kinderen" (Wichers, 1965: 101, 102) en er waren strategieën van man en vrouw ten gunste van de eigen kinderen (Segalen, 1983: 66). De kans op problemen, vooral op slechte behandeling van de kinderen van de man door de tweede vrouw, was algemeen bekend (al ben ik niets tegengekomen over moord en doodslag, maar dat is de dramatisering van het sprookje). Het meest beducht was men voor problemen tussen oudere kinderen en de jonge stiefmoeder. Een huwelijk van een weduwnaar met oudere kinderen werd door de familie ontraden. Hertrouwdde hij toch dan werden de oudere kinderen zo snel mogelijk uitbesteed (Castelain, 1979: 79; Flandrin, 1979: 40-43). Opgemerkt wordt dat de problemen zich vooral voordeden tussen stiefmoeder en stiefdochter. Iedereen wist dat die elkaar ongelukkig maakten (Flandrin, 1979: 43). Uit deze gegevens blijkt overduidelijk dat de problemen die in sprookjes rond de stiefmoeder worden uitgebeeld, te relateren zijn aan de verhoudingen binnen de samengestelde gezinnen zoals die vroeger voorkwamen.

Een belangrijke, nog niet beantwoorde, vraag is nu wat die problemen deed ontstaan. Waarom was nu juist de stiefmoeder boos en jaloers? De gezinshistorische literatuur geeft enkele aanwijzingen. De positie van een hertrouwende weduwe met kinderen kon in verschillende opzichten ongunstig zijn. Door te hertrouwen konden haar kinderen de rechten op bezit uit het eerste huwelijk verspelen (Goody, 1976: 12), soms - in adellijke kringen - moest zij haar kinderen zelfs afstaan aan de familie van haar overleden man. Een heer van adel sloot soms bij voorkeur een tweede huwelijk "ter linker hand", dat wil zeggen met een vrouw van lagere stand die minder rechten kreeg dan de eerste vrouw (Reif, 1982). Het is vooral Flandrin (1979) die oog heeft voor de moeilijke positie van de tweede vrouw, niet alleen juridisch en economisch, maar ook emotioneel.

Over de rol van de vader in stiefverhoudingen zwijgen de gezinshistorici. Flandrin merkte op - weer geheel strokend met de inhoud van de sprookje - dat vaders meestal niets merkten van de problemen tussen de stiefmoeder en zijn eigen kinderen (1979: 42, 43). Bij rijke families werden bij hertrouwen familieraden ingesteld om te waken over de rechten van de kinderen. De zuster van de overleden vrouw kwam bijvoorbeeld regelmatig een kijkje nemen (Baulant, 1976). De gezinshistorische literatuur verklaart niet, waarom de vader niets merkte.

Uit het voorgaande moge blijken dat het in sprookjes niet alleen om archetypen gaat of om psychologische splitsingen in de goede moeder en de slechte stiefmoeder. Een bewijs hiervoor is ook dat in Afrikaanse sprookjes geen boze stiefmoeder voorkomt, maar wel de boze bijvrouw. De structurele kenmerken van de familie-groep moeten bij de verklaring betrokken worden. De status van de stiefmoeder dient vanuit erfrecht en huwelijksrecht bestudeerd te worden en daarnaast moet gelet worden op de emotionele aspecten in de relaties: de binding van de vader aan het kind vooral de dochter van zijn eerste vrouw (hoewel het juist dan vreemd is dat de vader niets van de problemen merkte), het verdriet van de kinderen die hun moeder missen, de angst van de twee-

de vrouw haar eigen kinderen tekort te doen en het gevoel achtergesteld te zijn tegenover de andere gezinsleden, en de gevoelens van de vader, welke dat dan ook mogen zijn.

4. Schoonmoeders

4.1. Sprookjes (4)

Alvorens te spreken over de plaats van schoonmoeders in sprookjes, moet ik eerst een ander motief behandelen, dat van de valselijk beschuldigde moeder.

Hoewel er waarschijnlijk geen sprookje bestaat, waarin een moeder haar eigen kind met opzet doodt, zijn er wel verschillende varianten, waarin zij valselijk ervan wordt beschuldigd haar pasgeboren kinderen te hebben gedood en zelfs te hebben opgegeten. In andere varianten wordt zij ervan beschuldigd dieren in plaats van kinderen te hebben gebaard. Zij wordt in het bijzonder verdacht gemaakt in de ogen van haar man. Degenen die beschuldigen zijn doorgaans familieleden van de man, in het bijzonder zijn moeder. Deze haalt de pas geboren baby bij de moeder weg en besmeurt haar mond met bloed of ze legt een jong hondje voor de baby in de plaats. Aanvankelijk trekt de man zich er niets van aan, maar als het voor de derde keer gebeurt hecht hij er geloof aan en veroordeelt zijn vrouw tot de brandstapel. In alle gevallen worden de kinderen later terug gevonden en de vrouw gerehabiliteerd.

Vaders doden in sprookjes hun eigen kinderen evenmin, maar zij worden daarvan ook niet valselijk beschuldigd. Figuren die werkelijk kinderen eten in sprookjes zijn niet menselijk: heks, reus, monster of duivel.

In meerdere verhalen speelt de schoonmoeder van de vrouw, dus de moeder van haar man, een kwalijke rol. Zij vervult niet de rol van de heldin, maar die van de tegenspeelster van de heldin. Het begint ermee dat de schoonmoeder het niet eens is met het huwelijk van haar zoon. De zoon die in het verhaal meestal van hoge stand is, heeft het meisje onderweg gevonden en dan is er iets

eigenaardigs met haar: ze is erg armoedig, ze is in het bos gevonden, ze kan niet spreken of ze heeft geen handen. Deze toestand is het gevolg van het handelingsverloop in de eerste helft van het verhaal, waarin ze gevlucht is voor haar stiefmoeder of incestueuze vader, of waarin ze om haar broers te verlossen de gelofte moest doen te zwijgen. Het lijkt even of het verhaal goed voor haar eindigt met een huwelijk met een heer van stand, maar dan beginnen er nieuwe problemen, nu in gang gezet door haar schoonmoeder, die haar valselijk beschuldigt.

De schoonmoeder is vaak extra ontstemd, omdat ze al een huwelijk met een goede partij voor haar zoon had gearrangeerd. De zoon trouwt het meisje tegen de zin van zijn moeder. Ook de schoonmoeder is een moeder: zij denkt het belang van haar zoon te dienen. Ze verlaagt zich echter tot vreselijke daden om te bewijzen dat zijn vrouw niet goed genoeg voor hem is.

Opmerkelijk is dat deze spanningen alleen voorkomen tussen de vrouw en haar schoonmoeder, niet tussen de man en zijn schoonmoeder. Ook zijn er geen problemen met schoonvaders in west-europese sprookjes.

4.2. Psychoanalyse

De meeste psychoanalytische interpretatoren merken de boze schoonmoeder in sprookjes niet op. Voor Bettelheim eindigt een sprookje met het huwelijk of met het eerste kind. Dat daarna nieuwe problemen kunnen ontstaan, ziet hij niet.

Von Franz (1980: 119, 120) schrijft wel over de schoonmoeder, maar dan alleen als een middel waardoor de isolatie van de heldin toeneemt. Deze wordt geheel op zichzelf teruggeworpen, wat een functie vervult in de psychische ontwikkeling van de jonge vrouw. Deze situatie kan ook ontstaan door een stiefmoeder of vader, of zoals Von Franz het noemt een negatief moeder- of vadercomplex, waardoor zij de animuscomponent in haar psyche mist. Door afzondering, isolement treedt genezing in.

Het is geen passiviteit, maar activiteit van de psyche, die de animus ontwikkelt.

Bottigheimer (1987) die vanuit feministisch standpunt de mannen- en vrouwenfiguren in de sprookjes van Grimm analyseert, heeft het over het "paradigma van machteloosheid" van vrouwen. Veel heldinnen zwijgen of worden bevolen te zwijgen. Zij moeten onrecht dulden; zij zijn machteloos afhankelijk.

Hoewel het waar is dat vrouwen in sprookjes (zeker in die van Grimm) vaker zwijgen en dulden dan mannen in sprookjes, ben ik het niet helemaal met Bottigheimer eens. De machteloosheid is niet typerend voor vrouwen in het algemeen, maar voor vrouwen in specifieke posities, zoals in dit geval voor de jonge gehuwde vrouw tegenover haar schoonmoeder. De schoonmoeder is verre van machteloos en zwijgzaam.

4.3. Gezinsgeschiedenis

Wanneer wij het sprookjesmotief in een historisch-sociologisch perspectief plaatsen, dan valt op dat de jonge vrouw van een zwaar misdrijf wordt beschuldigd. Kindermoord was, volgens historici, in de Middeleeuwen en daarna verboden. Als het voorkwam moet het zeer in het geheim zijn gebeurd en ging het vooral om doding van onwettige kinderen door hun moeders. Bij ontdekking konden zij zwaar gestraft worden, vaak met de dood (Hanawalt, 1977; Faber, 1982; Arnold, 1980). De beschuldiging van de geboorte van dieren zou kunnen verwijzen naar het toen bestaande geloof dat bepaalde misgeboorten het gevolg waren van hekserij, waarbij de moeder zelf de heks kon zijn (Gélis, 1987: 99, 100). Het misdrijf waarvan de vrouw in sprookjes wordt beschuldigd, is zo zwaar dat de echtgenoot het eerst niet kan geloven. Het moet drie keer plaats vinden voor hij er geloof aan hecht en de doodstraf uitspreekt die past bij kindermoord of hekserij. Dat hij zelf het vonnis over zijn vrouw velst, wijst op het patriarchale karakter van de traditionele familiestructuur.

Waarom treedt in sprookjes de schoonmoeder van de vrouw zo boosaardig op? Gezinshistorici hebben aan het licht gebracht dat de relatie tussen een pas getrouwde vrouw en haar schoonmoeder vaak gespannen was, vooral als de man de enige zoon of het enig kind van een weduwe was (Plosz en Bartels, 1977: 378-383; Rosenbaum, 1982: 71). De vrouw die trouwde met een ervende zoon, ging inwonen bij haar schoonouders en was een vreemde in hun huis. Het samenwonen was een bron van conflict vooral voor de vrouwen die elkaar minder konden ontlopen dan de mannen die meer taken buitenshuis hadden (Segalen, 1983: 69). De conflicten hadden ook te maken met de bezitsverhoudingen (Sabeau, 1976). De rechten van de jonge vrouw waren enigszins gegarandeerd door het bezit dat ze inbracht (de bruidsschat) en dat bij haar verstoting weer terugging naar haar familie. Het waren echter vooral de broers van de vrouw die kracht konden bijzetten aan de naleving van de huwelijksplichten van de zijde van de man en de mansfamilie (Schröter, 1985: 142, 145, 153, 380). In sprookjes wordt de heldin vlak voor de dreigende vuurdood gered door haar broers (zie Clerkx, 1986, over broers en zusters).

De status van de introuwende vrouw was laag. Die verbeterde pas als zij kinderen kreeg en vooral als haar schoonouders het bezit (bijvoorbeeld de boerderij) overdroegen aan hun zoon. Pas dan raakte de schoonmoeder zelf in een afhankelijke positie. De geboorte van de kinderen is dus een begin van de dreigende afhankelijkheid van de schoonouders.

Problemen tussen schoonvader en introuwende schoonzoon waren niet onbekend (Flandrin, 1979: 45). In sprookjes zijn ze afwezig. De niet-ervende, arme jongen had juist een groot geluk te kunnen trouwen met een erfdochter, daarover zijn gezinshistorici en sprookjes het eens. Bovendien had hij als man in het huis van zijn schoonouders een minder lage positie dan de introuwende vrouw (Segalen, 1983: 70, 71).

5. Slotwoord

Psychoanalytische verklaringen kunnen wellicht zinvol zijn om problemen van kinderen of jonge mensen in de moderne samenleving toe te lichten, maar ze schieten tekort om de relaties tussen gezinsleden in oude volksprookjes te begrijpen. Deze verklaringen houden zich alleen bezig met de psyche van de jonge held of heldin en zien de overige personen in het verhaal alleen als projecties of instinctieve archetypen in de psyche van de hoofdpersoon. Tevens wordt uit het oog verloren dat psychische ervaringen van enige eeuwen geleden kunnen afwijken van de huidige ervaringen. De angst voor de hongerdood wordt vertaald als orale fixatie en het ervaren van de dood van de moeder als een psychisch loslaten van de goede moeder uit de kleutertijd. Ook hoeft niet in die mate het verhaal geduid te worden om onbewuste gevoelens op te sporen. Zo toonde Flandrin (1979: 152) aan de hand van biechtboeken aan, dat daarin veel openlijker en bewuster dan thans werd omgegaan met gevoelens van haat tussen gezinsleden zelfs met doodswensen, gevoelens die volgens Freud onbewust zijn.

Dat een historisch-sociologische methode vruchtbaarder is, mocht blijken uit de grote correspondentie tussen de thematieken in sprookjes en de resultaten uit gezinshistorisch onderzoek. Sprookjes attenderen vooral op de meest problematische relaties en ze bieden - anders dan in de werkelijkheid - de gewenste oplossing. Uit de inhoud van sprookjes mogen wij niet afleiden dat schoonmoeders en stiefmoeders altijd slecht waren. De resultaten van historisch gezinsonderzoek tonen aan dat de verhoudingen tussen schoonmoeder en introuwende schoondochter en die tussen stiefmoeder en volwassen stiefdochter grote risico's van emotionele conflicten in zich borgen en dat die structurele oorzaken hadden.

Waar gezinshistorici het met elkaar oneens zijn, kunnen sprookjes als nieuwe bron welkome informatie bieden, zoals in de discussie over de onverschilligheid van moeders. Zo wijzen zij uit dat moeders verdriet konden ervaren om het overlijden van een kind, dat zij vanzelf-

sprekend zorg en bescherming gaven, maar kinderen ook ongelijk konden behandelen, dat verstoting van kinderen veelal een daad van overmacht was en dat mishandeling van kinderen wel voorkwam maar werd afgekeurd.

Sprookjes kunnen ook een stimulans zijn voor verder gezinshistorisch onderzoek, tenminste als wij aannemen dat zij verwijzen naar vroegere problemen van het samenleven, waaronder die in familieverband. Na veel zoeken vond ik weliswaar aanwijzingen in de literatuur over de gespannen relatie tussen schoonmoeder en schoondochter en (iets meer) over de problemen rond stiefmoeders, maar aan deze onderwerpen zou veel meer systematisch onderzoek gewijd kunnen worden.

VOETNOTEN

- (1) Voor mijn onderzoek ging ik uit van de rubriceringen van Aarne en Thompson (ATnummers) en de indeling van motieven van Thompson. Verder bestudeerde ik monografieën over een type sprookje en las ik vele oude en nieuwe verzamelingen van sprookjes. Daar heb ik in dit artikel niet steeds naar verwezen.
- (2) Voor de paragraaf over moeders gebruikte ik Thompsons motieven: E323, E324, E361, K1300-1399, L111.2, S12, S300, T381, T510, T530-540, T547, T611 en T611.9. Verder waren moeder-kind relaties in vele sprookjestypen aanwezig, nl. de ATtypen 301, 302, 303, 310, 313, 315, 333, 400, 401, 403, 410, 430, 431, 441, 450, 451, 461, 500, 501, 502, 510, 531, 567, 571, 700, 706, 709, 710, 720.
- (3) Voor de paragraaf over stiefmoeders gebruikte ik Thompsons motief S31 en de sprookjestypen AT 313, 403, 450, 451, 480, 510, 513, 566, 592, 709.
- (4) Voor de paragraaf over schoonmoeders gebruikte ik Thompsons motieven K2110.1, K2116.1.1, K2155.1 en de sprookjestypen AT 310, 313, 451, 500, 707 en 712.

BIBLIOGRAFIE

- AARNE, A. & THOMPSON, S. (1961), *The types of the folk-tale. A classification and bibliography*, *FFCommunications* 184. Helsinki.
- ARNOLD, K. (1980), *Kind und Gesellschaft in Mittelalter und Renaissance*, Paderborn: Schöningh.
- BADINTER, B. (1983), *De mythe van de moederliefde*, Utrecht: Bijleveld.
- BAULANT, M. (1976), "The scattered family: another aspect of seventeenth-century demography", in: R. Forster en O. Ranum (eds.), *Family and Society. Selections from the Annales*, Baltimore en London, Hopkins University Press.
- BECKER, M.L. (1901), *Die Liebe im deutschen Märchen*, Leipzig: Seeman.
- BELGRADER, M. (1980), "Das Märchen von dem Machandelbaum", in: L. Röhrich (Hrsg.), *Artes Populares. Studia Ethnographica et folkloristica*, Band 4. Frankfurt am Main: Lang.
- BETTELHEIM, B. (1977), *The uses of enchantment. The meaning and importance of fairy tales*, New York: Knopf.
- BIRKHÄUSER-OERI, S. (1977), *Die Mutter im Märchen*, Stuttgart: Bonz Verlag.
- BÖKLEN, E. (1910, 1915), *Sneewittchenstudien*, Leipzig: Hinrich (2 delen).
- BOLTE, J. & POLIVKA, G. (1963), *Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm*, 5 delen (1912-1932). Hildesheim: Olm.
- BOTTIGHEIMER, R.B. (1987), *Grimms' bad girls and bold boys. The moral and social vision of the tales*, New Haven/London: Yale University Press.
- CASTELAIN, R. (1979), *Kinderen en hun opvoeding in de Kasselrij Oudenaarde tijdens het Ancien Regime*, Oudenaarde.

- CLERKX, L.E. (1984), "Sprookjes als historische bron", in: J. Verrips, J. van Bremen en S.J. van der Geest (red.), *Romanthropologie II*, Amsterdam. UvA: ASC.
- CLERKX, L.E. (1985), Kinderen in het huisgezin, in: G.A. Kooy (red.), *Gezinsgeschiedenis. Vier eeuwen gezin in Nederland*, Assen: Van Gorcum.
- CLERKX, L.E. (1986), "Broers en zusters. Over familie-verhoudingen in sprookjes. Een historisch-sociologische benadering", in: *Sociologisch Tijdschrift*, 13-3, 458-494.
- CLERKX, L.E. (1987), "Family relations in fairy tales. A historical sociological approach", in: *The Netherlands Journal of Sociology*, 23-2, 79-91.
- COX, M.R. (1967), *Cinderella, three hundred and fifty five variants (1892)*, Nendeln/ Liechtenstein: Krausreprint.
- DARNTON, R. (1986), *De grote kattenslachting (1984)*, Amsterdam: Bert Bakker.
- DEMAUSE, L. (1974), "The evolution of childhood", in: L. DeMause (ed.), *The history of childhood*, New York. The psychohistory Press.
- FABER, S. (1982), "Kindermoord in het bijzonder in de achttiende eeuw te Amsterdam", in: B. Kruithof, J. Noordman en P. de Rooy (red.), *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs*, Nijmegen: SUN.
- FLANDRIN, J.L. (1975), *Les amours paysannes. Amour et sexualité dans les campagnes de l'ancienne France. XIVE - XIXE siècle*, Paris: Gallimard.
- FLANDRIN, J.L. (1979), *Families in former time. Kinship, household and sexuality*, Cambridge: Cambridge University Press.
- FORSTER, R. & RANUM, O. (eds) (1976), *Family and society. Selections from the Annales*, Baltimore: Hopkins University Press.

- GELIS, J. (1987), *De boom en de vrucht. Zwangerschap en bevalling voor de medicalisering*, Nijmegen: SUN.
- GOODY, J. (1976), "Inheritance, property and women: some comparative considerations", in: J. Goody, J. Thirsk en E.P. Thompson (eds.), *Family and inheritance*, Cambridge University Press.
- GOODY, J. (1983), *The development of the family and marriage in Europe*, Cambridge: Cambridge University Press.
- GOODY, J., THIRSK, J. & THOMPSON, E.P. (eds.) (1976), *Family and inheritance. Rural society in Western Europe 1200-1800*, Cambridge: Cambridge University Press.
- GOUDSBLOM, J. (1979), "Problemen bij de sociologische studie van romans", in: J. van Bremen, S.J. van der Geest en J. Verrips (red.), *Romantropologie*, Amsterdam: UvA ASC.
- HAFFTER, C. (1968), "The changeling: history and psychodynamics of attitudes to handicapped children in european folklore", in *Journal of the history of the behavioral sciences*, 4-1, 55-61.
- HANAWALT, B.A. (1977), "Childrearing among the lower classes of late medieval England", in: *Journal of interdisciplinary history*, 8-1, 1-22.
- KAST, V. (1984), *Familienkonflikte im Märchen. Eine psychologische Deutung*, Olten: Walter.
- LINCKE, W. (1933), *Das Stiefmuttermotiv in Märchen der germanischen Völker*, Berlin: Ebering. 1933.
- MCLAUGHLIN, M. (1974), "Survivors and surrogates: children and parents from the ninth to the thirteenth centuries", in: L. deMause, *The history of childhood*, New York: The psychohistory Press.
- MITTERAUER, M. & SIEDER, R. (1982 of 1987), *The European family. Patriarchy to partnership from the middle ages to the present*, Oxford: Basil Blackwell.

- MONTANUS, M. (1899), *Schwankbücher 1557-1566*, uitg. door J. Bolte, Tübingen: Litterarischen Verein.
- MOUNT, F. (1982), *The subversive family. An alternative history of love and marriage*, London: Jonathan Cape.
- PEETERS, H.F.M. (1981), "Vijf eeuwen gezin en kind in West-Europa. Een historiografisch overzicht. Enkele lijnen en richtlijnen", in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 94, 343-376.
- PLOSZ, H. (1911), *Das Kind in Brauch und Sitte der Völker*, Leipzig: Grieben's Verlag.
- PLOSZ, H. & BARTELS, M. en P. (1927), *Das Weib in der Natur- und Völkerkunde*, deel II. Berlin: Neufeld en Henius.
- REIF, H. (1982), "Zum Zusammenhang von Sozialstruktur, Familien- und Lebenszyklus im westfälischen Adel in der Mitte des 18. Jahrhunderts", in: M. Mitterauer und R. Sieder (hrsg.), *Historische Familienforschung*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- ROOTH, A.B. (1951), *The Cinderella cycle*, Lund: Gleerup.
- ROSENBAUM, H. (1982), *Formen der Familie*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- SABEAN, D. (1976), "Aspects of kinship behaviour and property in rural Western Europe before 1800", in: J. Goody, J. Thirsk en E.P. Thompson, *Family and inheritance*, Cambridge: Cambridge University Press.
- SCHRÖTER, M. (1985), "Wo zwei zusammen kommen in rechter Ehe..." *Sozio- und psychogenetische Studien über Eheschließungsvorgänge von 12. bis 15. Jahrhundert*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- SEGALEN, M. (1983), *Love and power in the peasant family. Rural France in the nineteenth century*, Chicago: University of Chicago Press.
- SHORTER, E. (1975), *De wording van het moderne gezin*, Baarn: Ambo.

MOEDERS, SCHOONMOEDERS EN STIEFMOEDERS

- THOMPSON, S. (1955), *Motif index of folkliterature*, 6 vols. Bloomington: Indiana University Press.
- VON FRANZ, M.L. (1980), *De vrouw in het sprookje*, Rotterdam: Lemniscaat.
- WEBER, E. (1981), "Fairies and hard facts: the reality of folktales", in: *Journal of the history of ideas*, 42, 93-113.
- WEBER-KELLERMAN, I. (1974), *Die deutsche Familie. Versuch einer Sozialgeschichte*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- WERTHEIM, W.F. (1955), "De generatiestrijd buiten de westerse cultuurkring", in: *De wereld der mensen. Opstellen voor J.J. Fahrenfort*, Groningen Wolters.
- WICHERS, A.J. (1965), *De oude plattelandsbeschaving*, Assen: Van Gorcum.
- WILSON, St. (1984), "The myth of motherhood a myth: the historical view of European childrearing", in: *Social History*, 9-2, 181-198.
- ZIEGLER, M. (1937), *Die Frau im Märchen. Eine Untersuchung deutscher und nordischer Märchen*, Leipzig: Köhler en Amelang.